

Ideológiák rabságában: a náciizmus és a kommunizmus „azonosságáról”

Előadásomat egy személyes történettel kell kezdenem. Doktoranduszként egy konferencián találok egy híres német történész szintén történész feleségével, aki az emlékezetpolitika körüli vitát nemes egyszerűséggel úgy foglalta össze, hogy a huszadik század történetének egésze nem más, mint politika. Ez a kijelentés különös súllyal bír a kelet-európai országokban, ahol a rendszerváltás óta – hol kisebb, hol nagyobb lendülettel – de mindesetre szisztematikusan folyik az egykori államszocialista múlt kiradírozása és az egész baloldali hagyomány kriminalizálása – természetesen a jelenkori elit politikai céljainak és legitimációjának megfelelően. Ebből a szempontból különösen jellegzetes példa a mai Magyarország, ahol legalábbis egy közös pont mindenképpen van a Rákosi-korszak szellemi- és kultúrpolitikájával: nevezetesen az, hogy a jelenkori politikai éltek – a rivális narratívákat nem tűrve – hegemoniára kívánják juttatni a saját legitimációs ideológiájukat. Utalok itt Krausz Tamás egyik tanulmányára,¹ ahol megkülönbözteti a „fennálló világ(rendszer) apológiájában elmerülő liberális történefffelfogást”, a „múltba forduló, kirekesztő nacionalista” felfogást, „amely a mai Magyarországon egyre erősebb tudományos és ideológiai pozíciókat szerez” – legalábbis így volt ez a tanulmány megírásakor, ma már inkább izmosodó hegemoniát lehetne mondani, és a rendszerkritikai (marxista gyökerű) történetírást, amely viszont egyre inkább marginalizálódik, és amelyet a mai hatalom egyértelműen pusztulásra ítél.

Mégis érdemes ebből a marginális álláspontból (is) megközelíteni a liberális és nacionalista felfogást, és rámutatni arra, hogy látszólagosan kibékíthetetlen ellentéteik dacára – legalábbis a hazai történetírásban – mindenképpen kimutatható egy lényegi azonosság – ez pedig nem más, mint általában mindenfajta baloldal kriminalizálása a náciizmus és a kommunizmus feltételezett azonossága alapján. Egyes történészek odáig jutnak, hogy a második világháborúban a Vörös Hadsereget legalább olyan rossznak látják, mint a náci Wehrmachtot, így mosva össze a különbséget bűnös és áldozat, agresszor és honvédő között. Így lesz „sztálinista” az a Krausz Tamás, aki az elsők között publikált tudományos munkát a Gulágról és a sztálini rendszer büntetteiről – csak éppen támadta a náciizmus-kommunizmus analógiát. De honnan is jön ez az áltudományos elmélet, amelyet a mai Magyarország minden számottevő nemzeti-szellemi frontján (ma már összemosódni látszik a kettő) axiómaként, megkérdőjelezhetetlen tudományos igazságként adnak elő? Érdemes belemenni az előtörténetébe, hogy lássuk, valójában mindig is politikai szempontok alakították az elmélet sorsát, és egészében a bipoláris világrendszer idején bontakozott ki, mint hidegháborús ideológia, majd pedig második reneszánszát élte a kelet-európai rendszerváltó országokban, ahol az új éltek nem találtak jobbat az antikommunista ideológiák piacán. Ma már Magyarország példáján is látható, hogy nem a már az 1980-as években hanyatló ortodox kommunizmus volt a fő ellenség, az igazi veszélyt az újonnan kiépülő demokráciákra a felvirágzó nacionalizmusok, illetve az azokra ráépülő tekintélyuralmi rendszerek jelentették. A liberális és a nacionalista történelemfelfogás között azonban, ahogy már említettem, van közös terület: és ez éppen a totalitárius elméletként „elhíresült” náciizmus-kommunizmus analógia. Először bemutatnám az elmélet politikai-szellemi hátterét, szembesítve azt az ún.

¹ KRAUSZ Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: uő: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Budapest, Russica Pannonicana, 2011, 219-290.

revizionista iskola cáfolatával,² majd pedig felvázolok pár szempontot arról, mi is következik az emlékezetpolitikában ebből az analógiából.

A totalitarizmus, ahogyan ezt más helyen részletesen kifejtettem, tipikusan hidegháborús ideológia volt, amely a náciizmus és kommunizmus egy oldalra helyezésével elsősorban a kommunizmus lejáratására szolgált, mintsem valódi tudományos elméletet képviselt.³ Abbott Gleason egy alapos munkában járja körül a totalitarizmus „elméletét”, ahol bebizonyítja, milyen nagylelkű támogatást kaptak a totalitarizmus-gondolatot felkaroló szovjetológiai tanszékek az amerikai kormányzati szervektől – sőt, sokszor kifejezetten a totalitárius „elmélet” továbbfejlesztésére és népszerűsítésére hozták létre ezeket a műhelyeket.⁴ Az elmélet formálódásának előtörténete azonban éppen nem volt antibaloldali – sőt, az elődök a sztálinizmus bűneinek leleplezésével éppen azt kívánták bizonyítani, hogy a sztálini rendszer valójában soha nem volt szocialista.

A második világháború kitörése előtt Paul Tillich, aki meleg kapcsolatokat ápolt a frankfurti iskola körével, és elmenekült a náci Németországból, jutott először erre a párhuzamra, miután kifejtette, hogy a totalitárius egység fontos jellemzője a totalitárius államnak: „Még ott, ahol egy kommunista gazdasági és politikai szervezet kiépítése is a cél, először és máig az egyetlen megvalósulási formája a nemzetállam, ahogyan azt az orosz példa mutatja”.⁵ Mit értett Tillich ezen az összehasonlításon? Elsősorban azt, hogy az állam vesz át minden gazdasági, politikai, kulturális és nevelési, oktatási feladatot. Semmit nem mondott explicite diktatúráról vagy egypártrendszerrel. A Szovjetunióban Tillich szerint ezt egészen mással igazolták, mint a náci Németországban (a tőkés rendszerből való kizárásra és a kommunista új eszme megvalósítására hivatkoztak), de a kialakuló állam ugyanolyan típusú lett.

Tudnunk kell, hogy Angliában és az Egyesült Államokban Hitler hatalomra jutása korántsem váltotta ki az értelmiség azonnali tiltakozását, noha akadtak, akik tudatában voltak annak, hogy Hitler lebontja a demokratikus intézményeket. Angliában az egyháztörténész Christopher Dawson emelte fel a szavát, aki arra figyelmeztetett, hogy az új totalitárius állam fenyegetést jelent a vallásra. A modern államban a társadalom és a kultúra átpolitizálódik, és az állam a társadalmi élet egyre nagyobb területére terjeszti ki a hatalmát. A modern államban, írja Dawson, az államférfitől „még el is várhatják, hogy átszabja a társadalom egész struktúráját és átalakítsa egy nép kulturális hagyományát.”⁶ Az Egyesült Államokban hasonlóan a vallás miatti aggodalom került előtérbe, de ott nagyobb érdeklődés mutatkozott a diktatórikus rezsimek összehasonlító tanulmányozására, mint Angliában.⁷ Hitler hatalomra jutásával általában megfigyelhető a befolyásos amerikai akadémikusok növekvő „radikalizálódása”: sokan nem hittek abban, hogy a fasizmust a kapitalista társadalom válsága magyarázza, és ezért fordultak a náciizmus és a sztálinizmus összehasonlítása felé.

Gleason áttekintése a második világháború előtti kortárs szakirodalomról arra a következtetésre jut, hogy az amerikai közvéleményben – a kapitalista rendszert is mentendő – az az 1934 előtt uralkodó nézet, miszerint a náciizmus és a bolsevizmus alapvetően ellentétes

² Az elnevezés onnan származik, hogy tagjai revideálni igyekeztek a totalitárius paradigmát. Többnyire társadalomtörténészek tartoztak ide. Az már más lapra tartozik, hogy egyes revizionisták a rendszerváltás után újra „felfedezték” a totalitárius elméletet.

³ BARTHA ESZTER: A holokauszt és a totalitarizmus. In: KRAUSZ TAMÁS (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2006, 123-133 (oroszul: 274-284).

⁴ ABBOTT GLEASON: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford, Oxford University Press, 1995.

⁵ Idézi ABBOTT GLEASON, i. m. 37.

⁶ Idézi ABBOTT GLEASON, i. m. 38; kiemelés – B. E.

⁷ Lásd pl. GUY STANTON FORD (szerk.): *Dictatorship in the Modern World*. Minneapolis, University of Minneapolis Press, 1935.

rendszerek, lényeges változáson ment keresztül. Míg a „vájtfülű” olvasóközönségre a „totalitárius államok”, a „zsarnokságok korának” vagy a „cezarizmus új korszakának” apokaliptikus eszméje gyakorolt vonzerőt, addig a folyóiratok és a publicisztika a két diktatúra hasonlóságairól elmélkedett. 1935-ben, amikor a Kommunista Internacionálé felhagyott azzal az öngyilkos politikával, hogy szociálfasisztának bélyegezze a szociáldemokratákat és a liberálisokat, és meghirdette a népfrentpolitikát a fasiszmus ellen, melegegett nemcsak a baloldal, hanem az angolszász sajtó visszhangja is, és bátorította azokat, akik nem voltak hajlandók egy lapra helyezni a Szovjetuniót a fasiszta Olaszországgal és a náci Németországgal. Az is igaz azonban, hogy az amerikai baloldalon, még a marxisták között is használták a totalitárius kifejezést; közöttük a filozófus John Dewey vagy Victor Serge. Dewey a Trockij-ellenes vádak és az ezek alapján rendezett kirakatperek felől közelítette meg a két rendszer hasonlóságait. Befolyásos folyóiratuk volt a *Partisan Review*, amelynek Trockij volt ez idő tájt haláláig az igazi vezéralakja. Ők ugyan használták a totalitárius jelzőt a Szovjetunióra, amelyre úgy tekintettek, mint bátorítatlanul kispolgári és potenciálisan totalitárius államra, de közülük sokan, mint Dwight Macdonald is, elfogadták a fasiszmus kialakulásának jól megalapozott – részben Trockijtól eredő – marxista magyarázatát, amit gyakran írtak le totalitarizmusként.⁸ Nem fogadták el azonban a totalitárius államok szembeállítását a demokráciákkal, ami ekkor már megszokott volt az amerikai közvéleményben.

Az angolszász baloldal a Szovjetunióra sokáig úgy tekintett, mint a liberalizmus és a totalitarizmus német variánsa közötti vonzó alternatívára. Ez idő tájt a baloldal semmiképpen nem akarta elfogadni, hogy a civilizált világ egyedüli reménye a „kapitalista demokrácia” és a politikai spektrum centrumának feltámasztása, sőt felismerte, hogy a liberális demokrácia válsága vezet a fasiszmus vagy a náciizmus felemelkedéséhez. Néhányan, mint Dwight Macdonald az 1950-es évekig nem érezték, hogy ezt a választást meg kell tenniük. 1939 nyarán azonban már érződött a hangulat megváltozása. A befolyásos *Christian Science Monitor* például hangsúlyozta, hogy mind Németország, mind pedig a Szovjetunió a demokrácia, az individualizmus és a kapitalizmus ellenfele, és „a kommunizmus és a fasiszmus lényegében hasonló, mert mindkettő az erőszak túlhajtását, a szabadságjogok elnyomását, egyetlen akarat uralmát és az annak való alávetettséget jelenti, amely nem tűr meg semmiféle ellenzékét, és amely alárendeli az egyént az Állam szükségleteinek.”⁹

A Molotov-Ribbentrop paktum aláírása után a legtöbb aktivista vagy elfogadta ezt az új terminológiát, vagy pedig már nem ellenezte azt. Még az emigrációban levő orosz mensevikek sem hitték el, hogy Sztálin képes lesz – vagy rákényszerül – erre a lépésre, noha Trockij azt egyenesen megjósolta a *Bjulletyen Oppozicii* hasábjain rögtön a müncheni egyezmény megkötése után. Voltak, akik számára az élet nem ért semmit, miután meghallották ezt a hírt. Még a német marxista belharcok olyan veteránja, mint Rudolf Hilferding is explicite totalitáriusnak nevezte ezen lépés után a Szovjetuniót.¹⁰ A Szovjetunió, írta, „egy totalitárius államgazdaságot képvisel, vagyis egy olyan rendszert, amelyhez Olaszország és Németország egyre jobban közeledik.”¹¹ Max Eastman pedig, Trockij híres könyvének¹² fordítója októberben azt írta a *New Republic*-nak, hogy: „Tévedtünk. NEM LEHET EGYSZERRE SZOLGÁLNI A DEMOKRÁCIÁT ÉS A

⁸ Kiemelés – B. E.

⁹ Idézi ABBOTT GLEASON, i. m. 47; kiemelés – B. E.

¹⁰ Uo.

¹¹ Idézi ABBOTT GLEASON, i. m. 47; kiemelés az eredetiben. A nyugati baloldal vitáiról a Szovjetunióról és az államkapitalista téziszről részletesen lásd MARCEL VAN DER LINDEN munkáját: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates since 1917*. Leiden, Brill, 2007.

¹² LEON TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* New York, Doubleday, Doran&Co., Pathfinder Press, 1937.

TOTALITARIANIZMUST.¹³ A publicisztikában még azok is irányt váltottak, akik korábban a Szovjetunió és a náci Németország közötti eltéréseket hangsúlyozták. A vallásos csoportok is folytatták ezt a hagyományt. 1939 őszén és telén nagyon gyakran beszélt a média a totalitarizmusról; hasonlóképpen elterjedt a „vörös fasizmus” és a „barna kommunizmus” kifejezés. Az amerikai tudományos közönség is elfogadta a totalitarizmust, olyannyira, hogy 1939 novemberében az Amerikai Filozófiai Társaság megtartotta az első szimpóziumot a totalitárius államról (amelyet még számtalan követett a hidegháború időszakában).

Összességében tehát elmondható, hogy ami történt 1932 és 1939 között, az nem pusztán egy elmozdulás volt az angolszász közvéleményben. Az erőszakos náci *gleichschaltolás* és a Szovjetunióban lezajlott kuláküldözés és kirakatpercek sokak szemében igencsak szalonképtelenné tették mindkét rendszert az angolszász világban. A konzervatív politikusok küzdöttek azon eszmék ellen, hogy Németország egy új rendet kényszerít rá a világra. A radikális baloldali értelmiség pedig sokáig elutasította, hogy egy lapra helyezze a Szovjetuniót, Olaszországot és Németországot. De a totalitarizmus kezdte meghódítani az amerikai közvéleményt. 1937-ben könnyebb volt elhinni, hogy egy új típusú állam született, mint néhány évvel korábban. A Molotov-Ribbentrop paktum pedig elsöpörte a legtöbb amerikai kétségeit. Csak a marxista baloldalon tartotta magát az a hit, hogy akármit gondoljon is valaki a sztálini Szovjetunióról, a felvilágosodásban rejlő gyökerei radikálisan és természetesen tipológiájában is megkülönböztették a fasizmustól és a nácizmustól.¹⁴ Ez igen népszerűtlen álláspont volt 1940-ben, de a második világháború ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, és ne feledjük el: az eszme a nácizmus szörnyű embertelensége után még egyszer felülemelkedett a posztoszocialista Európában és az Egyesült Államokban.

Nincs rá bizonyíték, hogy a háború idején sok amerikai szerzőt foglalkoztatott volna a totalitarizmus. A hidegháború kialakulása azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. A legnagyobb hatású és szellemi teljesítményét tekintve legkiemelkedőbb munka Hannah Arendt 1951-ben megjelent, *A totalitarianizmus gyökerei* c. klasszikusa¹⁵, amely történeti perspektívából próbálja magyarázni a totalitárius rendszerek kialakulását. Nem könnyű pontosan meghatározni, mikor kezdte el Arendt „írni” a könyvet, hiszen a fő témák mint az imperializmus, antiszemitizmus vagy a nemzetállam kialakulása a harmincas évek elejétől foglalkoztatták. Azt az elhatározását, hogy ezeket a témákat egy nagy tanulmányban foglalja össze, a haláltáborok elterjedtségének és a nácik radikális szándékainak felismerése motiválta. Eredeti célja az volt, hogy „azonosítsa a nácizmus fő alkotóelemeit, hogy visszavezesse azokat a valódi politikai problémákra; (...) célja nem a válaszadozás, hanem a talaj előkészítése”.¹⁶ Ezért, legalábbis kezdetben, Arendt a náci Németországot tekintette a magyarázandó végkifejletnek. 1948-ra lett világos számára, hogy a Szovjetuniót, a náci Németország mellett a totalitarizmus másik példáját is bele kell foglalnia munkájába. Ekkor úgy látta, hogy a terror szisztematikus használata és annak intézményesítése a koncentrációs táborok formájában jelenti a lényegi azonosságot a náci Németország és a Szovjetunió

¹³ Idézi ABBOTT GLEASON, i. m. 47; kiemelés az eredetiben.

¹⁴ A két rendszer összehasonlításáról lásd KRAUSZ TAMÁS tanulmányát: *A Gulag aktualitása*. In: uő (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001.

¹⁵ HANNAH ARENDT: *A totalitarianizmus gyökerei*. Budapest, Európa Kiadó, 1992.

¹⁶ ELISABETH YOUNG-BRUEHL: *Hannah Arendt: For Love of the World*. New Haven, 1982, 200-201. Hét évvel később Arendt ezt írta: „A könyv nem a totalitarianizmus gyökereivel foglalkozik, ahogy a cím szerencsétlen módon állítja, hanem történeti áttekintést ad azokról az elemekről, amelyek totalitarianizmussá kristályosodtak. Ezt a történeti részt követi a totalitárius mozgalmak elemi szerkezetének és a totalitárius uralom formájának és módszereinek elemzése.” („A Reply”. *Review of Politics*, January 1953, 78.) A kiadó által javasolt cím, amelyet Arendt csak vonakodva fogadott el, mindig is probléma maradt számára, éppen azért, mert ezen félreértés forrása lehetett. Arendt eredetileg a következő címenen gondolkodott: „A szegény elemei: antiszemitizmus-imperializmus-rasszizmus”, „A pokol három tartóoszlopa”, „A totalitarianizmus története”. Lásd Young-Bruehl: i. m. 200.

politikájában, illetve ez az, ami a két rendszert totalitáriussá teszi: „Minden más különbségről a demokratikus berendezkedésű és totalitárius államok között bebizonyítható, hogy másodlagos.”¹⁷

A Gulág és Auschwitz összehasonlítása különösen alkalmas arra, hogy az államszocialista korszak egészét, illetve tágabb értelemben a marxista gyökerű kommunizmus-felfogást kriminalizálja.¹⁸ Itt mindössze három olyan tényezőre szeretnék rámutatni, amelyek legalábbis elgondolkozásra kellene, hogy intsenek az analógia használatát illetően. Az első és talán a legfontosabb Auschwitz egyediségének a megkérdőjelezése, noha ennek az egyediségnek könyvtárnyi szakirodalma van. A náci szisztematikusan készítették elő a népirtást, amelyet „nagyipari” módszerekkel, előre eltökélt szándékkal valósítottak meg – igaz, a totális háború kibontakozásával párhuzamosan, csak hogy ezt a háborút a Harmadik Birodalom kezdte, és az eredeti tervekbe (a Kelet gyarmatosítása, a szlávok rabszolgaságba döntése és a zsidók eltávolítása bármilyen eszközökkel) a totális háború, annak minden borzalmas módszerével együtt tökéletesen beleilleszkedett. Nem lehet célunk itt „mentetgetni” a Gulágot, a Szovjetunióban azonban minden szörnyőség elismerése ellenére sem lehet kimutatni a módszeres népirtás tényét – akkor sem, ha a kollektivizálást követő nagy éhínséget egyes történészek ukrán népirtásnak igyekeznek beállítani.

A második szempont Auschwitz relativizálása. Ma már sokan megkérdőjelezik a kelet-európai országok elitjének és a lakosság egyes csoportjainak részvételét a holokausztban – holott ennek a népszerűtlen témának is igen nagy a szakirodalma. Több ország egyenesen a német megszállás, majd pedig a kommunizmus áldozatának állítja be magát – ennek a felfogásnak a szimbóluma a mai Magyarországon a sokat vitatott Gábiel arkangyalos emlékmű. Belemehetünk itt abba az értelmetlen vitába, hogy „egyenlő” áldozat-e az értelmetlen háborúba behajszolt és elesett katona és a haláltáborokba hurcolt ártatlanok, csak hogy ettől kezdve elvész a történeti okság, minden mindennel összeolvad és egyenlővé válik – és természetesen, relativizálódik a népirtásért felelős elit bűnössége. Így lehetséges a népirtás logisztikájában is segédkező csendőröknek emlékművet állítani a mai Magyarországon... Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy a nacionalista ideológia hegemónná válása és radikalizálódása gyorsan felülírja a létező besorolásokat. Stefan Troebst négy csoportot különböztetett meg a mai és volt politikai rendszerek viszonyának alapján.¹⁹ Az elsőbe sorolja azokat az országokat, amelyek kategorikusan elutasítják, és etnikailag is idegennek tekintik a kommunista rezsimet. Ide tartozik Észtország, Lettország, Litvánia, illetve Horvátország is, ahol a jugoszláv modellt „szerb kommunizmusként” aposztrofálják. A második csoportban az államszocializmusról nincs nemzeti konszenzus, és a volt rendszer megítélése ma is heves politikai viták tárgyát képezi. Troebst példaként említi a Terror Háza vegyes fogadtatását Magyarországon, de ide sorolja Lengyelországot, a Cseh Köztársaságot, Szlovéniát és Ukrajnát is. A harmadik csoport országai oktrojálnak és a nemzettől idegennek tekintik ugyan a kommunizmust, de elismerik bizonyos modernizációs eredményeit. Ide tartozik Bulgária, Románia, Albánia, Makedónia és Szerbia-Montenegró. Végül a negyedik csoport országaiban nem került sor elitcserére, és megmaradtak a régi tekintélyuralmi struktúrák. Ezek között találjuk az Orosz Föderációt és a volt szovjet tagköztársaságok többségét. Ha elfogadjuk a fenti osztályozást, Magyarországot ma már kétségtelenül az első csoportba kellene besorolni.

A harmadik szempont a terror értelmezése. Külön fejezetet érdemelne a totalitárius paradigma központi elemének, a mindent átható terrornak a revíziója, amelyről Arendt azt állította, hogy

¹⁷ HANNAH ARENDT: „The Concentration Camps”. *Partisan Review*, July 1948, 747.

¹⁸ Az analógia kritikájáról lásd KRAUSZ TAMÁS: „A Gulag aktualitása”. In: id. (szerk.): *Gulag: A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001, 13-26.

¹⁹ STEFAN TROEBST: „Holodomor oder Holocaust?” *Die Gegenwart*, 4 Juli 2005, Nr. 152.

az a legfontosabb közös elem a náci Németország és a Szovjetunió politikájában.²⁰ Mivel ezzel a témával egy másik tanulmányban foglalkoztam, e helyütt csak a legfontosabb revizionista szerzők téziseinek vázaltszerű összefoglalására törekszem.²¹ Gábor Tamás Rittersporn és J. Arch Getty tett talán a legtöbbet annak a tézisnek a revideálásáért, hogy a nagy terror előre átgondolt és minden apró részletéig eltervezett „akcióorozat” volt, amely végig Sztálin ellenőrzése alatt állt. Rittersporn bemutatja, mennyiben volt „öngerjesztő” ez a folyamat, és hogyan vált az összeesküvésben való általános hit egyre újabb és újabb összeesküvések generátorává.²² A terror, mondja Rittersporn, korántsem a hatalom totalitásából, hanem éppen ellenkezőleg, az instabilitásából fakadt.²³ Rittersporn szerint a pártapparátus működése rendes körülmények között is nehézkes volt, krízishelyzetekben pedig gyakorlatilag megbénult, és egyfajta feudális anarchia vagy intézményesített polgárháború alakult ki a társadalomban, amelynek során a legtöbb, amit a funkcionáriusok megtehettek, az volt, hogy megpróbálják menteni a saját bőrüket.

J. Arch Getty Ritterspornhoz hasonlóan úgy látja, hogy a pártapparátus korántsem volt az a szigorúan centralizált és olajozottan működő, mindenben a vezér akaratának alárendelt gépezet, ahogyan a totalitárius modell ábrázolta; az ügyintézés, különösen vidéken, inkább kaotikusnak volt mondható (a párttagsági könyveket például elképesztően magas arányban hamisították).²⁴ Getty felhívta a figyelmet a centrum és a periféria közötti kommunikáció igen komoly hiányosságaira, és arra, hogy gyakran éppen a periféria feletti elégtelen ellenőrzés tudata töltötte el a centrumot az állandó fenyegetettség érzésével, amely aztán a tömeges represszióba torkollott: „Helyi szinten (ahol a lakosság a leggyakrabban érintkezik a kormányzattal) a politikai adminisztrációt inkompetencia és teljes kulturális elmaradottság jellemezte. A helyi adminisztrálás gyakran populáris paraszti kultúrához hasonlított, amely nehézkesen és fél szívvel próbált modern bürokráciára emlékeztetni. Minél kevesebbet tudott a központ a helyi ügyekről, annál kevésbé tudott beavatkozni, és a moszkvai pártvezetők sok időt fecsérelnak el azzal, hogy utánajárjanak, mi történik a provinciákban. Mindig konfliktussal járt, ha a központ megpróbálta megrendszabályozni és ellenőrzése alá vonni a helyi pártszervezeteket.”²⁵

Robert Thurston azt a totalitárius tézist cáfolja, hogy a terror a szovjet társadalom és mindennapok egészét áthatotta.²⁶ Szerinte a szovjet vezetésnek nem állt szándékában terrorizálni a lakosságot, és nem is volt szüksége a félelemre ahhoz, hogy uralmon maradjon. Több ember hitt a belső ellenség létezésében, mint amennyi félt tőle, és milliók önkéntesen vettek részt a rendszer állandó kampányaiban. Thurston szerint kevesen jutottak el odáig, hogy alapjában kérdőjelezzék meg a rendszert és az állandó ellenségkeresés gyakorlatát. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a szovjet lakosoknak nem volt meg a képessége vagy a lehetősége arra, hogy önállóan formáljanak véleményt: „A vizsgált korszak bármely időszakára igaz, hogy az államtól való félelem kevésbé volt jelentős, mint a hatóságokba és az ellenségkeresésbe vetett hit. Ahogyan sok túlélő is elmondja, a lakosság támogatta a rendszer erőfeszítéseit, hogy leleplezze a szabotőröket. 1939-1941-ben, miközben a városi lakosság számottevő része nyilvánította ki hazafiasságát és a sztálini vezetés céljainak támogatását, a

²⁰ HANNAH ARENDT: „The Concentration Camps.” *Partisan Review*, July 1948, 747.

²¹ BARTHA ESZTER: „Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász historiográfiában.” In: Krausz Tamás (szerk.), 2001.

²² GABOR TAMAS RITTERSPORN: *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR 1933-1953*. Harwood, 1988.

²³ GABOR TAMAS RITTERSPORN: „Rethinking Stalinism.” *Russian History*, 1984/4.

²⁴ J. ARCH GETTY: *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933-1938*. Cambridge, 1985.

²⁵ Uo. 198.

²⁶ ROBERT THURSTON: *Life and Terror in Stalin's Russia 1934-1941*. New Heaven and London, 1996.

szovjet állampolgárok mindvégig megőrizték azt a jogot és képességet, hogy helyzetük sok fontos aspektusát kritizálják.”²⁷

Végezetül, érdemes visszatérni a mindenható, mindent előrelátó és mindent mozgató vezér mítoszára, amely a mai Sztálin-életrajzokban is megjelenik. A revizionista történészek munkáinak legfontosabb következtetései – hogy a nagy terror nem volt megtervezett; a terror inkább a hatalom instabilitásából, mintsem totalitásából fakadt; a fejletlen infrastruktúra és a pártapparátusban uralkodó zűrzavar technikailag is lehetetlenné tette a mindenre kiterjedő ellenőrzést; valójában volt párbeszéd a hatalom és a lakosság között; a szovjet emberek az egész korszak folyamán megőrizték azt a képességet, hogy kritikai véleménynek adjanak hangot; az emberek komolyan vették a szocialista ideológiát, hiszen a legtöbb rendszerellenes kritika az eredeti bolsevik program védelmében fogalmazódott – a mindenható Sztálin mítoszáat is megkérdőjelezték. Ennek a mítosznak az érdekessége, hogy noha a nyugati szovjetológiát nehezen lehetne azzal vádolni, hogy a szovjet propaganda hatása alá került volna, a totalitárius paradigma Sztálin-képe a sok rokon vonást mutat a diktátor „hivatalos” imázsával. Ahogyan erre például Getty is rámutat: „Sztálin kegyetlen volt, de mégis ember, aki nem rendelkezett a jövőbe látás képességével, és még kevésbé volt képes a jövőt tetszése szerint alakítani. Nem volt a tervezés nagymestere, és a harmincas évek előtti és utáni politikájának elemzése azt mutatja, hogy a kollektivizálástól a külpolitikáig igen sok kérdésben ingadozott.”²⁸ Tudományos érvük nem lévén, a totalitárius iskola képviselői morális alapon kívánták megtámadni a revizionista történészek munkáját, azzal vádolva őket, hogy „mentegetni” próbálják Sztálint és a sztálinizmust.²⁹ Az ilyen vádak különböző fogalmi és logikai csúsztatásokon, vagy nemritkán durva hamisításon alapulnak. Sztálin morális felelőssége vitán felül áll valamennyi revizionista munkájában. Tévedhetetlensége és mindenhatósága azonban nagyon alapos revízióra szorul. A Sztálin-kultusz, ahogyan a jelen kötet dokumentumai is bizonyítják, egy hosszú és dinamikus folyamat integráns részeként alakult ki, és megformálásában éppúgy szerepet játszott a népi képzelet, mint a pártpropaganda. Ennek a folyamatnak a legfontosabb eredménye, hogy az eredeti szocialista program helyett a létező államszocializmus valósult meg Kelet-Európában. Összetevőinek vizsgálata tehát nem a diktátor mentegetéséhez, hanem egy rendkívül ellentmondásos korszak adekvát történeti magyarázatához nyújt forrásokat.

Míg Arendt könyve hangsúlyozza a két rendszer lényegi azonosságát, nem vesz tudomást a két országnak a világgazdaságban elfoglalt egészen különböző helyzetéről, illetve kísérletet sem tesz arra, hogy értelmezze ezt a lényegi eltérést. Arendt nem tekintette nemzetspecifikusnak a totalitarizmust, hanem a modernitással hozta összefüggésbe a jelenséget. A modernitás problematikája azonban egészen másképp jelentkezett a centrumországokban, mint a periférián, amelyet Trockij a kombinált fejlődéssel jellemezett. Nem véletlenül kritizálta Edward Hallett Carr, aki kilenc kötetben írta meg Szovjet-Oroszország történetét, a könyvet azzal, hogy a szerző nagyon is nyilvánvalóan általánosítja a hitleri Németország tapasztalatait.³⁰ Ehhez hozzátehetjük, hogy a könyv figyelmen kívül hagyja az egyenlőtlen fejlődés problematikáját, és nyugat-európai perspektívából értelmezi az orosz tapasztalatot.

Arendt maga is felismerte, hogy *A totalitarizmus gyökerei* nem ad igazi magyarázatot a szovjet példára. Belekezdett egy új munkába, hogy feltárja a totalitarizmus gyökereit Marx

²⁷ Uo. 163.

²⁸ J. ARCH GETTY: *The Politics of Repression Revisited.* In: J. Arch Getty and Roberta Manning (eds.), *Stalinist Terror: New Perspectives.* Cambridge, 1993, 62.

²⁹ Magyar nyelven lásd például Robert Conquest választát Wheatcroft tanulmányára in: Krausz Tamás (szerk.), 2001.

³⁰ Lásd Carr recenzióját: *New York Times Book Review*, March 25, 1951.

írásaiban. Ezt ugyan soha nem fejezte be, kétirányú kutatásaiból azonban, ahol Marxot egyszerre tekintette a nyugati filozófiai hagyomány örökösének, illetve ellene lázadónak, megszületett az a munkája, amelyet több kutató Arendt filozófiai remekművének tekint.³¹ Nem vádolta Marxot azzal, hogy ő „okozta” volna a totalitarizmust; felfedezett azonban olyan elemeket Marx gondolkodásában, amelyeket a modernitás Arendt által felismert aspektusai a totalitarizmushoz kapcsolnak. Talán a legalapvetőbb a determinisztikus elemek kritikája, különösen az, hogy Marx alárendeli az emberi szabadságot egy „kollektív életfolyamatnak”³², ugyanakkor azt állítja, hogy ha valaki felismeri a történelmi szükségszerűségeket, és azok diktátuma szerint cselekszik, akkor „minden lehetséges”. Ezt a kombinációt használták ki és formálták doktrínává a totalitárius mozgalmak. A tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején mind a kapitalizmus, mind a szocializmus alárendelte az embereket a termelés és fogyasztás globális és ellenőrizhetetlen folyamatának. Arendt a marxi szocializmust azért (is) kritizálta, mert benne az emberek a „dolgozók konformista nyájává” redukálódnak, és tevékenységük, érdeklődésük csak a materiális világra irányul.³³

Nem nehéz észrevenni a folytonosságot Arendt Marx-kritikája és *A totalitarizmus gyökerei* c. könyvében kifejtett gondolatok között a totalitárius uralom lényegéről. Ez a lényeg, a gonosz radikálisan új formája a koncentrációs táborban testesül meg, ahol az igazi horror az ember személyiségének elpusztítása. A totalitárius társadalmak lényegében felfoghatók úgy, mint egyetlen nagy koncentrációs tábor, amelynek célja az ember megfosztása egyéniségétől és szabad akaratától, és az individuumok átalakítása a „dolgozók konformista nyájává”. Az ember felett gyakorolt totális ellenőrzés és az ember alárendelése a termelés és fogyasztás folyamatának olyan témák, amelyek Marcuse, Adorno és Horkheimer írásaiban is találkozunk. Ezek a szerzők azonban a nyugati kapitalista társadalmakat is totalitáriusnak tekintik. A tanulmány itt nem a szubjektív elemre kíván rámutatni a totalitarizmus értelmezésében, hanem arra, hogy a kérdések, amelyek Arendtet foglalkoztatták, sokkal inkább a nyugati modernitás, mintsem az orosz fejlődés problematikájához kapcsolódtak; a marxi tanok pedig éppen nem Oroszországban irányozták elő a világforradalmat. A perifériális fejlődés beilleszthető ugyan a modernitás problematikájába, ez azonban egy egészen más, globális perspektívát igényel.

Arendt egyébként csak a náciizmust és a sztálinizmust tartotta totalitáriusnak; a hruscsovi politika számára azt bizonyította, hogy a kommunista rezsimek képesek bizonyos adaptációra. Az elmélet számos későbbi követője kevésbé differenciált világnézetben gondolkodott, és a kommunizmus egész történetét a totalitárius terrortal azonosította. Megemlíthetjük itt Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski nevét, akik 1956-ban publikálták a *Totalitárius diktatúra és autokrácia* c. könyvüket, és ugyanebben az évben jelent meg Brzezinski önálló munkája *Állandó tisztogatás: a szovjet totalitarizmus politikája* címmel. Friedrich szerint öt feltétele van annak, hogy egy társadalom totalitárius legyen. Az élet minden területét lefedő hivatalos ideológia, amelyet minden lakosnak kötelező érvényűként kell elfogadnia; az egyetlen engedélyezett tömegpárt (a teljes lakosság legfeljebb 10%-a), melynek tagjai fanatikus hűséggel ragaszkodnak a párthoz, és alárendelik magukat a centralizált, hierarchikus struktúrának, melynek élén a mindenható vezér áll; a fegyveres erők feletti monopólium és technikai ellenőrzés; a tömegkommunikáció eszközei feletti monopólium; a hatékony terrorrendszer, amely véletlenszerűen választja ki az aktuális „ellenségeket” és szisztematikusan él a pszichikai megfélemlítés eszközeivel.³⁴ A Brzezinskivel közös munka ehhez még hozzátett egy hatodik pontot, a központilag irányított gazdaságot. Brzezinski

³¹ HANNAH ARENDT: *The Human Condition*. Chicago, 1958.

³² MARGARET CANOVAN: *Hannah Arendt: A Reinterpretation of Her Political Thought*. Cambridge, 1992, 75.

³³ A marxizmus és totalitarizmus kapcsolatáról Arendtnél lásd Canovan: *i. m.* 63-98.

³⁴ CARL J. FRIEDRICH (ed.): *Totalitarianism*. Cambridge, Mass., 1954, 52-53.

önálló munkájában nem használta ugyan a hatpontos modellt, hangsúlyozta azonban, hogy lényegi tévedés az autokráciát a totalitarizmussal összekeverni. Részletesen tárgyalta a totális mobilizálás formáit, az erőforrások állami kisajátítását, az ellenzék felszámolásának módszereit. A legnagyobb veszélynek Brzezinski az ember erkölcsi lényére irányuló fenyegetést és a mindent átható terrort tekintette, ami kifejezi a rendszer lényegét.

Ezeknek az érveknek a cáfolatára igyekeztem rámutatni a Gulág-Auschwitz analógia által felvetett súlyos kérdőjelek és kifogások kapcsán. A fentiekhez még két rendszerkritikai szempontot is hozzátehetünk. Az egyik a már említett, valamikor evidenciának, ma már eretnekségnek számító megállapítás, miszerint, bár a kommunizmus valóban „kivülről” jött Kelet-Európába, ezt az exportot megelőzte egy olyan háború, amelyben a Szovjetunió nem agresszor volt, hanem megtámadott ország, amelyik védekezésre kényszerült Európa legjobban felfegyverzett és addig legyőzhetetlennek hitt hadserege ellen. Azokat a fejtegetéseket, hogy Sztálin megelőző háborút tervezett Hitler ellen, bízvást a „ha a nagymamámnak kereke lett volna” jellegű spekulációk alá sorolhatjuk. Ennyi erővel azon is elgondolkozhatunk, hogy ha Hitler nem jut hatalomra Németországban, valószínűleg nem tör ki a második világháború. Ami tény: Sztálin 1941-ben nemcsak hogy nem tervezett háborút, hanem óvakodott attól, hogy provokálja veszedelmes szövetségesét.³⁵ De itt nem történeti vitáról van szó, hanem pontosan arról a problémáról, hogy a kelet-európai antikommunizmus igen gyakran összekapcsolódik a fasizmus mentegetésével. A magyar esetben egészen világosan megjelenik a régi elitek politikai rehabilitációjára irányuló törekvés, amely nemcsak a hitleri háborúban való részvétel felelősségét, hanem a holokauszt előkészítésében játszott szerepüket is megpróbálja csökkenteni. A magyar zsidóság pusztulásáért nem egyedül Szálasi terheli a felelősség. A három zsidótörvény meghozatalára 1944 előtt került sor, és a zsidó munkaszolgálatosok behívása idején Horthy volt a kormányzó. A Vörös Hadsereg nem agresszorként érkezett Magyarországra; ebben a háborúban, nem utolsósorban a régi elitek politikájának köszönhetően, sajnos Magyarország volt az agresszor.

A Vörös Hadsereg által „exportált” kommunizmus képe nemcsak a régi elitek második világháborús szerepének kozmetikázására szolgál. Itt jutunk el a paradigma második neuralgikus pontjához. A kelet-európai gazdasági elmaradottság nem a kommunizmussal kezdődik; a régió (fél)perifériális fejlődése a nyugat-európai kapitalista fejlődés kontextusába illeszkedik. Ma már evidencia, hogy a liberális demokrácia és a kapitalista gazdasági berendezkedés nem oldotta meg az egyenlőtlen fejlődés problematikáját; azt is mondhatnánk, hogy az etnonacionalista alapú tekintélyuralmi berendezkedések ennek a kudarcnak a következményei. Nem véletlenül olyan vonzó az Európa-ellenes politikai retorika és a szabadpiac elleni „állami” védelem...A nacionalista elitek azonban éppolyan ellenségnek tekintik az egyre jobban marginalizálódó rendszerkritikai baloldalt, mint liberális elődeik. Éppen az antikommunizmusban „ér össze” a kétféle felfogás – és innen már érthetővé válik a nácizmus-kommunizmus analógia tudományos „evidenciája” a magyar szellemi palettán.

Végül érdemes még egy vitát felidézni a magyar történetírásból, amely szépen példázza a szellemi-tudományos élet mai állását. 2013 márciusában jelent meg Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: Levéltári dokumentumok 1941-1947* c. terjedelmes kötet, amely azóta heves vitákat váltott ki a történész szakmában és azon kívül.³⁶ A vita látszólag szakkérdésekre reflektál, pontosabban a szakértelmet igyekszik elvitatni a szerkesztőktől, annak ellenére, hogy Krausz Tamás külön

³⁵ A preventív háború egyes liberális történészek által is felmelegített elméletének cáfolatához lásd: Bartha Eszter – Krausz Tamás szerk.: *Háború és nemzeti önismeret: 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Budapest, Ruszisztikai Könyvek XXXII, Komáromi Nyomda és Kiadó, 2011.

³⁶ KRAUSZ TAMÁS – VARGA ÉVA MÁRIA (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941-1947*. Budapest, L'Harmattan, 2013.

kötetben foglalkozott a holokauszt és a Szovjetunió elleni támadás közötti történeti összefüggéssel,³⁷ Varga Éva Mária pedig a magyar hadifoglyok helyzetével a Gulágon.³⁸ Ami „kiverte” itthon a biztosítékot, az az, hogy a közölt dokumentumok bizonyítják: a magyar hadsereg súlyos háborús bűnöket követett el a Szovjetunió megszállt területein, és aktívan részt vett a helyi lakosság kiirtásában és a holokausztban. A *magyar megszálló csapatok* elleni legsúlyosabb vád az volt, hogy a közölt dokumentumok nem hitelesek; valamint, még ha egyes források hitelt érdemlőek is, Krausz Tamás az előszóban félreértelmezi, elferdíti a tényeket, hogy igazolni tudja a népirtás tényét. A kötet legfőbb kritikusai (elsősorban a hadtörténészek) éppen az ELTE történészprofesszorának azon állítását vitatják, hogy a magyar megszálló csapatok a németek oldalán belesodródtak a megtorlásokba és a (mindkét oldalon) kíméletlen partizánháborúba, ahol is a civil lakossággal és a helyi zsidósággal szemben olyan mértékű tömeggyilkosságokra került sor, amelyek kimerítik a népirtás tényét. Krausz Tamás így fogalmazott a *Kritikában* megjelent interjújában: „Ez a kötet, tulajdonképpen akaratan kívül, tehát objektíve azt bizonyítja be, hogy a Horthy-rendszer végső soron sok százezer különböző nemzetiségű, különböző országokhoz tartozó ember, állampolgár haláláért közvetlenül politikai és történelmi felelősséggel tartozik. Népirtásnak a résztvevője ez a rendszer. Ezért keletkezett a vita, mert ez nem illeszkedik ebbe a 2010 utáni tekintélyuralmi rendszer hivatalos legitimációs ideológiájába.” És itt máris az emlékezetpolitikánál vagyunk. A történetírást – különösen a 20. század történetét – sokan sokféle rendszer legitimációjára használták fel – erről a mai Kelet-Európában bőséges tapasztalatok vannak. A kirekesztő nemzetközpontú (etnonacionalista) narratívák „újrafeltámadása” különösen jellemző a kelet-európai régióban, amelynek okait fentebb tárgyaltam. A népirtás sokat vitatott tényére hadd válaszoljanak a kis válaszkötetben *Magyar megszálló csapatok* szerkesztői, akik (1) nem látják indokoltnak a dokumentumok hitelességének megkérdőjelezését (2) szigorúan elhatárolódnak a civilizációs-rasszista érveléstől, miszerint a magyarok különösen „gonoszak” lettek volna. Éppen arról van szó, hogy nem tudatos, tervezett a népirtás, hanem a magyarok a németek oldalán *belesodródnak* egy tragikus kimenetelű totális háborúba, ahol minden megengedett – gondoljunk csak a hírhedt kommisszárparancsra, amelyet Hitler akkor ad ki, amikor még híre-hamva sincs semmiféle partizán-tevékenységnek, ellenkezőleg, a németek ara számítanak, hogy a sztálini rendszer kártyavárként omlik majd össze! Természetesen nem lehet elvitatni a horthysta elit felelősségét, akkor sem, ha egyes képviselői természetesen tiltakozhattak – és tiltakoztak is – az emberellenes bűncselekmények ellen. Ami a dokumentumok hitelességét illeti, arról a jelen sorok szerzője csak annyit jegyezne meg, hogy Christian Hartmann, a téma egyik vezető német kutatója a *Népszabadságnak* ekképpen nyilatkozott: „Szerintem hitelt érdemlőek a dokumentumok. A magyar katonák sok olyan eseményben vettek részt, amelyek során népirtás történt.[...] Úgy gondolom, a kegyetlenkedések egyik legfőbb mozgatórugója a katonák körében uralkodó féktelen antiszemitizmus volt. Példaként említhetem Zolt Béla *Kilenc koffer* című életrajzi könyvét, amelyben leírja a magyar fegyveres alakulatok mellé kényszerített munkaszolgálatosok élményeit az antiszemitizmusról, a fajgyűlöletről és a mindennapi kegyetlen bánásmódról.”³⁹ Tegyük hozzá: az ideológiai cél az egész szovjet történelem kriminalizálása, mintha bizony egy nevezőre lehetne hozni az eredeti marxista emancipatorikus társadalmi-politikai programot – bármennyire is eltorzult ez Sztálin idején – a náci fajelmélettel és agresszív hódító politikával, ahol is a deklarált cél az alsóbbrendűnek tekintett népek leigázása, rabszolgasorba kényszerítése és a „paraziták” közé sorolt zsidóság

³⁷ KRAUSZ TAMÁS: *Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

³⁸ VARGA ÉVA MÁRIA: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana, 2010.

³⁹ *Népszabadság*, 2014. január 12. Heimer György interjúja.

teljes „kiiktatása” (a totális háborúban végül megvalósuló „Endlösung”)! És akkor megint a nácizmus-kommunizmus analógiánál vagyunk...

A holokauszt és a Szovjetunió elleni támadás összekapcsolódását, történeti összefüggését persze nemcsak a nacionalista felfogású, hanem egyes liberális történészek is tagadják. Én érdemesnek tartom itt felidézni a *Kritikában* megjelent interjúrészt a professzorral, aki évek óta oktatja a holokauszt történetét az Eötvös Loránd Tudományegyetemen: „Az egész Horthy-rendszer in statu nascendi, egy kifejezetten antiszemita rendszer volt. [...]Ezzel az antiszemitizmussal egyszerre három feladatot tudtak ellátni. Az első, hogy a dzsentri középosztály konkurensait ki tudják szorítani a versenyből. Kedvezővé tudták tenni a gazdasági versenypozíciót, az iskolai versenypozíciót a dzsentriknek és utódaiknak ezzel az antiszemitizmussal. A második szempont, hogy az antiszemitizmus elképesztően fontos volt a rendszer számára, bűnbakot lehetett állítani, akik felelősek úgymond Trianonért, és a magyarság összes katasztrófájáért, meg lehetett magyarázni, hogy a zsidók a felelősek. [...] A harmadik funkciója ennek az antiszemitizmusnak, hogy ezzel a baloldalt lehetett kriminalizálni, a baloldal is zsidó volt, a nyugati nagytőke is zsidó volt, mindenki zsidó volt.” Mindez elkerülhetetlenül része a holokauszt előtörténetének.

Zárógondolatként annyit szeretnék megjegyezni, hogy sokan a mai Magyarországon azért tagadják a nyilvánvaló tényeket, mert úgy érzik, akkor szembe kellene nézniük nagyszüleik, dédszüleik felelősségével, holott a nemzeti önismeret a tények objektív értelmezésére, nem pedig erkölcsi megtisztulásra, Canossa-járásra vagy pláne valamiféle kollektív bűnösség elismerésére szólít. Ezt minden józan gondolkodású történész elutasítja, hiszen a kutatónak nem feladata „tetemre hívni” a holtakat, az élőket meg pláne nem, hiszen az utódok semmiképpen nem felelnek eleik tetteiért. De szembenézés nélkül nem lép tovább a nemzeti önismeret. Az igazság kedvéért jegyezzük meg, ez a folyamat a távoli Japánban és a közeli kelet-európai országokban vagy Ukrajnában is nehezen halad (ahol az egymással ki nem békíthető narratívák jegyében is folyik egy értelmetlen háború...). A japánok máig nehezen ismerik el, milyen brutalitásokra voltak képesek a civilizált japán katonák egy örült és gyilkos fajelmélet bűvöletében.⁴⁰ Ezért érdemes nagyon elgondolkodni azon, hogy az ember milyen eszméknek adja oda magát, vagy szélsőséges esetben milyen eszmékért hal meg – még ha a történelem „objektíven” sokszor kevés választásra is ad esélyt.

⁴⁰ Lásd erről Iris CHANG: *The Rape of Nanking*. Penguin Books, 1998.